

KALMÁR JÁNOS

SZERTARTÁSI BONYODALMAK EGY SPANYOL KIRÁLYI MENYASSZONY UTAZÁSA KAPCSÁN

Erzsébet Krisztina barcelonai útja (1708)

Köztudott, hogy az uralkodói házasságkötések többnyire nem a felek egymás iránti vonzalmának eredményeként születnek, hiszen többnyire nem volt alkalmuk találkozni egymással az egybekelést megelőzően. Így volt ez VI./III. Károly későbbi német-római császár-király, valamint magyar és cseh király (1711–1740) nősülése esetében is, aki spanyol trónigénylőként, illetve ellenkirályként nősült meg Barcelonában, a spanyol örökösödési háború (1701–1713/14) idején. Amikor apja, I. Lipót császár 1700-ban megpróbálta politikai szövetségesnek megnyerni II. Viktor Amadé savoyai uralkodóherceget, az utóbbi felajánlotta Mária Lujza nevű lánya kezét a német-római uralkodó másodszületett fiának, az akkor még csak főhercegi címet viselő Károlynak. Minthogy azonban ez a diplomáciai terv füstbe ment, elmaradt az akkor 15 éves Habsburg fiatalember eljegyzése is. Helyette Anjou hercege, XIV. Lajos francia uralkodó 17 éves unokája – akit V. Fülöp néven Spanyolország királyává deklaráltak – vette nőül a 13 éves itáliai hercegnőt. Erre úgy kerülhetett sor, hogy időközben, a bécsi udvar törekvéseivel ellentétben, a savoyai uralkodó egyre határozottabban a császárral szemben álló Bourbonok spanyolországi aspirációinak támogatójává szegődött. 1703-ban aztán I. Lipót Portugáliával lépett szövetségre, s ezzel kapcsolatosan felmerült Károly főhercegnek II. Péter portugál uralkodó Terézia nevű, akkor még csak

8 éves lányával történő eljegyzésének ötlete. Csakhogy a hercegő már a következő évben – azt megelőzően, hogy kérője portugál földre léphetett volna – váratlanul meghalt. Ezután Károly anyai nagybátyja, János Vilmos pfalzi választófejedelem Ansbachi Karolinát (1683–1737), a brandenburgi örgróf árvaságra jutott evangélikus lányát javasolta a főherceg számára feleségnek, aki nemcsak szép és okos volt, hanem művelt is, annak köszönhetően, hogy a Hannoveri-házból származó Zsófia hercegnő, I. Frigyes porosz király filozófiai érdeklődésű felesége környezetében nevelkedett. 1705-ben, Spanyolországba vezető utazása során Károly főherceg találkozott is Karolinával a Lipcse melletti Weissenfelsben, ahol a hercegnő mély benyomást tett rá. Hamarosan kiderült azonban, hogy a hithű Karolina nem hajlandó katolizálni, márpedig e nélkül szó sem lehetett egy Habsburggal való házasságkötésről. Ehelyett a hercegnő a következő évben a hannoveri választófejedelemhez ment nőül, aki 1727-ben II. György néven Nagy-Britannia királya lett.¹

Amint Anton Ulrich braunschweig-wolfenbütteli fejedelem értesült Karolina felekezeti állhatatosságáról, nyomban a bécsi udvar figyelmébe ajánlotta idősebbik unokáját, Erzsébet Krisztinát mint lehetséges menyasszonyjelöltet. Ez az 1691-ben született hercegnő is evangélikus volt ugyan, de ambiciózus nagyapja, aki családja birodalmi befolyásának kiterjesztése érdekében igencsak törekedett családi kapcsolatot létesíteni a császári dinasztiával – meglehetősen rugalmasságot tanúsítva e kérdésben – semminemű akadályt nem állított unokája áttérésének útjába (1710-ben ő maga is katolizálni fog).

Károly főhercegnek 1705-ben való spanyol földre érkezésétől kezdve bátyja, az ugyanazon évben császári, továbbá magyar és cseh királyi trónra lépett I. József igyekezett feleséget keresni az 1703-ban még Bécsben Spanyolország uralkodójává kikiáltott öccse számára. Két ezzel kapcsolatos, 1706 második feléből származó, a császár nevében írt, udvari orvosok számára készített instrukciót is ismerünk, amelyek arra vonatkozó útmutatást tartalmaznak, hogy milyen szempontok figyelembe vételével kell titokban megfigyelniük a szóba jövő menyasszonyjelölteket. A bécsi udvar ugyanis nem kizárólag Erzsébet Krisztinával számolt. Az egyik utasítás értelmében a lovagi címmel

1 *Gerlinde Körper*: Studien zur Biographie Elisabeth Christines von Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel (Gemahlin Kaiser Karls VI. und Mutter Maria Theresias). Universität Wien 1975, PhD-disszertáció /kézirat/, 28-29.

büszkélkedő Johann Ferdinand von Hertold doktornak – aki inkognitója könnyebb megőrzése végett Königsfeldre változtatta a vezetéknevét – először „az ifjú pfalzi örgrófkisasszonyt, a toszkánai hercegnő lányát” kellett megfigyelnie Prágában.² Onnan Wolfenbüttelbe ment, hogy sétái, étkezései közben és különböző egyéb alkalmakkor alaposan szemügyre vegye az uralkodóherceg idősebbik lányunokáját, akinek az egészségi állapotáról is be kellett számolnia. Mindezen információkat megosztani tartozott János Vilmos pfalzi örgróffal, I. Lipót özvegyének – I. József császár és Károly főherceg anyjának – öccsével is. Ezt követően a württembergi udvarba vezetett az útja, hogy Krisztina Karolináról (1694–1729), Frigyes Károly stuttgart-württembergi fejedelem lányáról tájékozódják. Az 1683 óta a düsseldorfi udvarban tartózkodó Jan Frans Douven holland festővel (1656–1727) egyszersmind elkészíttette a hercegnő portréját.³

Egy másik bécsi udvari orvos, a bolognai származású Giovanni Battista Garelli, a néhai I. Lipót császár medikusa,⁴ szintén kapott a kollégájához hasonló tartalmú instrukciót, amelyet azonban az ő számára nem németül, hanem az anyanyelvén, olaszul vetettek papírra. Neki Prágába és Boroszlóba kellett ellátogatnia.⁵ Útjának első állomásán az elhunyt Fülöp Vilmos pfalz-neuburgi herceg lányát, Mária Annát (1693–1751), a másodikon az özvegy császárné unokahúgát, Károly Fülöp pfalz-neuburgi herceg,⁶ tiroli

2 Österreichisches Staatsarchiv /ÖStA/ Haus-, Hof- und Staatsarchiv /HHStA/ [Bécs]. Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv. „König Hispan. Verleihungs-Acten,” fol. 310v (4. pont), 1706. augusztus 17-éről datálva. Ez esetben azonban vélhetőleg tévedésről lehet szó, hiszen János Vilmos pfalzi választó (1658–1716) 1691-ben másodízben Annamaria Luisa de’Medicivel (1667–1743) kötött házasságából nem született utód. *Wilhelm Karl Prinz von Isenburg: Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*. Bd. I. Stargardt Marburg 1953. Tafel 34. és *Brigitte Sokop: Stammtafeln europäischer Herrscherhäuser*. Böhlau Wien – Köln – Graz 1989. Teil B, 15.

3 *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Begr. Ulrich Thieme, Felix Becker, Bd. 9. E. A. Seemann Leipzig 1913. 520.

4 *Gustav Frh. von Suttner: Die Garelli. Ein Beitrag zur Culturgeschichte des XVII. und XVIII. Jahrhunderts*. Gerold, Wien 1885., 4–5.

5 ÖStA HHStA. Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv. „König Hispan. Verleihungs-Acten,” fol. 312r-313r (1706. szeptember 24-éről datálva).

6 *Isenburg W. K.: Stammtafeln i. m.* 34. tábla.

kormányzó Erzsébet Augustza nevű lányát kellett megfigyelnie. Hogy lehetőleg ne derüljön fény Garelli jelentéseinek tartalmára, mellékeltek számára egy általa használandó, szintén olasz nyelvű titkosíráskódot is.⁷

Mint ismeretes, végül Erzsébet Krisztina braunschweig-lüneburg-wolfenbütteli hercegnő lett a spanyol trónigénylő Habsburg főherceg felesége. 1706 decemberében érkezett Wolfenbüttelbe a hír, hogy a császári udvar az ottani fejedelem idősebbik lányunokáját tekinti első számú menyasszonyjelöltnek.⁸ Erzsébet Krisztina 1707. május 1-jén a bambergi székesegyházban Lothar Franz von Schönborn mainzi és bambergi érsek, birodalmi kancellár által celebrált ünnepélyes mise keretében vette fel a katolikus hitet.⁹ A bécsi udvar – a korábbi fiaskó után – e vonatkozásban is igyekezett biztosra menni: a császárt már 1706 novemberében arról értesítették, hogy az evangélikus hercegnő hajlandó áttérni.¹⁰ Elhatározásának kialakításában igen jelentős szerepe volt a jezsuita Wolfgang Plöckner rábeszélő és felkészítő tevékenységének, akit János Vilmos pfalzi választófejedelem ajánlott a wolfenbütteli udvarnak.¹¹ A német hercegnő 1707. május 14-én érkezett meg Bécsbe, ahol immár a császári család környezetében folytathatta új hite gyakorlását. A Spanyolországban 1707. április 25-én Almanzánál a Habsburg-szövetségesek által elszenvedett súlyos vereség következtében előretörő Bourbon ka-

7 ÖStA HHStA Hausarchiv/Familienakten, Karton 38, Konvolut „König Hispan. Verleihungs-Acten,” fol. 319v-320r.

8 *Ines Peper: Konversionen im Umkreis des Wiener Hofes um 1700.* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 55), Böhlau – Oldenbourg, Wien – München 2010. 122.

9 Uo. i. m. 129., továbbá *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1648 bis 1806.* Ein biographisches Lexikon. Hg. Erwin Gatz. Duncker & Humblot, Berlin 1990. 444–446.

10 Archiv Liechtenstein /AL/ [Ezt az anyagot 1996-ban még Vaduzban használtam, de azóta Bécsbe, az ottani Liechtenstein Palais-ba (Rossau) szállítottak] Karton 171, foliószám nélkül (4181. sz. dokumentum: Bécs, 1706. november 16.)

11 *Peper I.: Konversionem i. m. 119.* és *Franz Schauerte: Die Conversion der Prinzessin Elisabeth Christine von Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel.* Frankfurter zeitgemäße Broschüren. Neue Folge 6/4 (1885), 141–176. Az áttérésre, valamint a wolfenbütteli hercegek katolikus környezetének szerepére l. még *Roberto Quirós Rosado: Diplomacia y misión en Europa durante la guerra de Sucesión: los Habsburgo-Wolfenbüttel, el Estado de Milán y el catolicismo septentrional.* Cuadernos de Historia Moderna [Madrid] 41/1. 2016. 31–49.

tonai erők egyelőre késleltették elutazását az Ibériai-félszigetre.¹² Spanyol földön tartózkodó völegénye ennek ellenére gondoskodott Erzsébet Krisztinát majdani útja során elkísérő udvartartás összeállításáról, anélkül azonban, hogy a funkcionáriusok személyére vonatkozóan konkrét javaslatokat tett volna. Az általa Bécsbe küldött jegyzéken 7 nő, 35 férfi és további, közvetlenül a hercegnő ellátásának biztosítására hivatott 31 férfi által betöltendő alkalmazotti tisztség megnevezése szerepelt.¹³ Eközben pedig I. József Anton Ulrich wolfenbütteli herceggel egyezkedett a hozományról. Miként a császár beszámolt róla öccsének, e kérdés körül egyelőre adódtak még problémák, hiszen a spanyol nyelvű formula semmi erre vonatkozó útmutatást nem tartalmazott, viszont a braunschweigi uralkodóház szövegében 20.000 birodalmi tallér szerepelt. Egyéb, előre nem látható esetekre nézve pedig a császár tájékoztatása szerint szóban igyekeznek megállapodni.¹⁴

Az utazási előkészületek a kedvezőtlen körülmények ellenére, még ha mérsékelt ütemben is, folytatódtak. A menyasszony tengeri úton történő Spanyolországba szállítása céljából 1707 nyarán Philipp Ludwig Sinzendorf gróf osztrák udvari kancellár kapcsolatba lépett a Habsburgokkal szövetséges tengeri hatalmakkal, Nagy-Britanniával és a németalföldi Egyesült Tartományokkal. Ennek kapcsán, sok egyéb mellett, 98 ló behajózását is meg kellett szervezni. A völegény sürgette az utazást, amelyet a reménybeli trónörökös születése iránti vágy, úgy is mint lényeges politikai tényező, indokolt. A bécsi miniszterek 1707 októberére valószínűsítették az útra kelést,¹⁵ nem sejtve, hogy majd csak a következő év áprilisának végén kerülhet rá sor. Addig is el kellett küldeniük a hajón szállítandók jegyzékének egyik példányát Angliába, a másikat Genovába, az angol flotta ottani admirálisának.¹⁶

A menyasszony utazásának és udvartartásának költségeit részint Károly anyja, I. Lipót özvegye, részint a bécsi Udvari Kamara fizette. Eleonóra Magdolna császárné esetében az tette ezt lehetővé, hogy 100.000 forint értékben

12 *Virginia León Sanz*: Jornada Barcelona de Isabel Cristina de Brunswick, esposa del Archiduque Carlos (1708). *Estudis* [Valencia] 33 (2007). 96.

13 AL, Karton 169, fol. szám nélkül (1707. július 18.)

14 Uo. Karton 171, fol. sz. nélk. (1707. nov. 14.)

15 ÖStA HHStA. Hausarchiv/Ältere Zeremonialakten A, Karton 21, Konv.: „Reise der Elisabeth Christine als Braut Karls III. nach Spanien”, fol. 14r-v.

16 Uo. fol 32r.

családi nemesfém tárgyakat zálogosított el holland bankároknál. Mindezen felül bíztak még a spanyol koronaterületnek számító Milánói Hercegség, Dél-Németalföld és a Nápolyi Királyság hozzájárulásában is.¹⁷ Erzsébet Krisztina udvartartásának tagjaira a császár, Eleonóra Magdolna, Amália császárné – I. József felesége –, Liechtenstein hercegné – Károly főherceg főudvarmesterének felesége – és Dietrichstein hercegné, a császári főistálló-mester felesége, valamint Keresztély Ágost bíboros, a szász-zeitzi herceg, Magyarország primása tettek javaslatot. A bécsi Titkos Konferencia tagjai azt javasolták, hogy – a Habsburg-párti spanyolok érzékenységére tekintettel – szervezzenek egy csupán ideiglenes udvartartást a királyi menyasszony számára, amelyben lehetővé tennék Károly főherceg ibériai támogatóinak a részvételét is.¹⁸

Erzsébet Krisztina spanyolországi utazásának megszervezésével Karl Joseph von Lothringen osnabrücker és olmützi püspököt, Lipót lotaringiai uralkodóherceg fivérét, I. Lipót császár sógorát bízták meg.¹⁹ Nála kellett jelentkezniük a királyi menyasszonyt üdvözölni kívánó küldötteknek és más látogatóknak, hogy az általa megfelelőnek ítélt időpontban vezethesse be az illetőt a wolfenbütteli hercegnőhöz.²⁰

Igen fontos kérdés volt az Ibériai-félszigetre tartó utazás útvonala is. Nemcsak annak hossza és az utak állapota miatt, hanem ceremonialis okból is. Bécsből indulva a legrövidebb és a legjobb állapotú út az volt, amely Salzburgon és Innsbruckon keresztül vezetett Itáliába. Csakhogy arrafelé haladva számolni kellett a salzburgi hercegérsek várható vendéglátói meghívásával. A bécsi udvar azonban ragaszkodni kívánt ahhoz a hagyományos spanyol szokáshoz, amely szerint senki sem étkezhet a királynéval nyilvánosan. Az 1653-ban német-római királlyá választott IV. Ferdinánd (1633–1654) sem evett együtt Marianna (1634–1694) húgával azt követően, hogy az utóbbit 1648-ban IV. Fülöp spanyol király menyasszonyává deklarálták. Az ilyen jel-

17 Uo. fol. 15v.

18 Uo. fol. 16r-v.

19 Az osnabrücker püspöknek szóló, I. József császár nevében írt, 1708. április 12-i instrukció egyik példánya az alábbi jelzet alatt található: ÖStA HHStA Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv.: „Vermählung Königs Karl III. betreffend”, fol. 138r-140v, 147r.

20 Uo. fol. 427r.

legű problémák és az abból származható sértődések elkerülése érdekében a bécsi miniszterek inkább a hosszabb és egyéb szempontból is kényelmetlenebb, Stájerországon áthaladó útvonalat javasolták. Ez az Isonzo völgyében haladva, Pontebba közelében érte el Itáliát, amelynek határától kezdve Bolzano felé tartott. Annak idején IV. Fülöp menyasszonya ezen az úton haladva 48 nap alatt jutott el Milánóba. Menet közben számítani lehetett a modenai és a páрмаi hercegek tisztelgő látogatására. Ezért célszerűnek látszott előre rögzíteni azt az időpontot – délelőttit vagy délutánit –, amikor szerét ejthetik a vizitnek, ügyelve arra, hogy semmiképp se étkezéskor kerüljön rá sor.²¹ A savoyai herceget pedig igyekeztek óva inteni, nehogy protokolláris konfliktusba bonyolódják Erzsébet Krisztina felkeresése alkalmával. Vele kapcsolatban azért tartottak ettől, mert korábban, amikor a spanyol királlyá deklarált Fülöpöt, Anjou herceget ment üdvözölni, az általa elvárt asztalhoz invitálás helyett csupán egy széket kapott, amelyből végignézhetne volna Habsburg Károly riválisának étkezését, ami miatt a savoyai uralkodó sértődötten sarkon fordult.²²

Az útvonalról végül I. József döntött, éspedig praktikus szempontok alapján. Időnyeres és takarékoság miatt a rövidebb szakasz tervét támogatta. Tekintettel azonban a salzburgi érsek várható, a spanyol udvari etiketre sérelmes étkezési meghívására, a császár egy kis északi irányú kerülőt javasolt a Duna mentén Linz, majd az Inn partján Altötting és e folyó völgyében dél felé továbbhaladva Kufstein felé, hogy elkerüljék a hercegérsek tartományát.²³ Az e kitérővel bejárando útvonalon ugyanis még Innsbruck érintésével együtt sem fenyegetett protokolláris kockázat, hiszen Károly Fülöp pfalz-neuburgi herceg, tiroli kormányzó, az özvegy császárné fivére könnyen meggyőzhető volt arról, hogy ne óhajtson együtt étkezni Erzsébet Krisztinával.²⁴ Kívánatosnak tűnt viszont, hogy e herceg és a felesége Hallig menjenek Erzsébet Krisztina elé, üdvözölni őt. Hangsúlyozták azonban, hogy

21 ÖStA HHStA. Hausarchiv/Ältere Zeremonialakten A, Karton 21, Konv.: „Reise der Elisabeth Christine als Braut Karls III. nach Spanien”, 28v, 29r-v.

22 ÖStA HHStA Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv.: „Vermählung Königs Karl III. betreffend”, fol. 428v.

23 Uo. fol. 427v.

24 ÖStA HHStA. Hausarchiv/Ältere Zeremonialakten A, Karton 21, Konv.: „Reise der Elisabeth Christine als Braut Karls III. nach Spanien”, fol. 52v.

a spanyol királyi menyasszony audienciáin a császárné öccsét ugyanúgy csak egy karosszék illeti meg, miként a modenai és a pármái hercegeket is. Egyébként pedig senki más nem foglalhat helyet a nála teendő látogatások alkalmával. Az ezzel kapcsolatos esetleges félreértések elkerülése végett azt javasolták, hogy a wolfenbütteli hercegnő fogadja állva az őt felkeresőket, amivel elkerülheti, hogy bárki igényelhesse magának a jelenlétében való leülés jogát.²⁵ A bécsi miniszterek arra számítottak, hogy bizonyos olasz fejedelmek, köztük a savoyai herceg tiszteletüket fogják tenni Erzsébet Krisztinánál Milánóban. Ez esetben azonban nem lenne célszerű a néhai Marianna hercegnő által hajdan követett szertartásrendet követni, hiszen ő egyik itáliai herceget sem fogadta, hanem csak levélben üdvözölte őket. II. Viktor Amadé savoyai uralkodót pedig indokoltnak látták előre tájékoztatni arról, hogy még ő sem csókolhat kezét a spanyol királyi jegyesnek, mivel menyasszonyként Marianna pfalz-neuburgi hercegnőhöz (1667–1740), II. Károly spanyol uralkodó jövendőbelijéhez is csak két választófejedelem, a brandenburgi és a pfalzi járulhatott kézcsókra 1689-ben.²⁶

Barcelona felé vezető útja során Erzsébet Krisztinának és kíséretének mindenképpen át kellett haladnia a Velencei Köztársaság szárazföldi területének (*Terraferma*) egy részén. Ezt megelőzően azonban a *Serenissima* elismerte Anjou Fülöpöt Spanyolország királyának, ami fejtörést okozott riválisa, az ugyancsak spanyol uralkodóvá deklarált Károly arája ottani fogadásának módját illetően. Az üdvözlése céljából a köztársaság nevében delegálandó követek készek voltak ugyan felségnek szólítani a wolfenbütteli hercegnőt, de el kívánták kerülni azt, hogy spanyol királynénak kelljen címezniük őt. Ennek és Velence nemzetközi politikai színtéren játszott szerepének megfelelően a városköztársaság vezetése úgy döntött, hogy a *Terraferma* helytartója, a *providitore generale di Terraferma* köszöntse és kísérje országuk területén a királyi menyasszonyt. A maguk szempontjából ez kétségkívül bölcs választás volt, mert ennek a fontos méltóságnak a viselője e szerepet saját hatásköré-

25 ÖStA HHStA Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv.: „Vermählung Königs Karl III. betreffend”, fol. 428r-429r.

26 ÖStA HHStA. Hausarchiv/Ältere Zeremonialakten A, Kart. 21, Konv.: „Reise der Elisabeth Christine als Braut Karls III. nach Spanien”, fol. 91r.

ben, a dózse felhatalmazása – azaz államfői jóváhagyás – nélkül is eljátszhatta, amit az előzmények alapján a *Serenissima* vezetője vonakodott volna megadni.²⁷

Az indulás előtt néhány nappal, 1708. április 23-án került sor a wolfenbütteli hercegnő eljegyzésére a klosterneuburgi ágostonos kanonokokhoz tartozó, Szűz Mária tiszteletére szentelt és népszerű zarándokhelyként is ismert hietzingi plébániatemplomban.²⁸ A Keresztély Ágost szász-zeitzi bíboros-herceg által celebrált szertartáson a távol lévő Károly főherceget bátyja, I. József császár képviselte.²⁹ Az immáron a vőlegény részvételével megtartott házasságkötésre aztán Barcelonában, a Santa Maria del Mar-templomban került sor 1708 augusztusának első napjaiban.³⁰ Az ottani háborús körülmények és a pénzsűke ellenére is igen nagy pompával megtartott esküvő a hosszú és fáradtságos utazás³¹ szép befejezésének bizonyult, amelynek ünneplőessége méltó volt a Habsburg főherceg spanyol királyi rangjához.

27 ÖStA HHStA Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv.: „Vermählung Königs Karl III. betreffend”, fol. 433v-434v.

28 A mai Bécs XIII. kerületében, a schönbrunni kastély szomszédságában.

29 A szertartás kortársi, kéziratos leírása Heinrich Günther von Wehrstald császári tanácsos és spanyol királyi titkár tollából: ÖStA HHStA Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv.: „Vermählung Königs Karl III. betreffend”, fol. 497r-503v.

30 *León, V.*: Jornada a Barcelona i. m. 108–110

31 Az utazás részleteire vonatkozóan ld. *Pierre Caillet*: Une épisode de la Guerre de Succession d’Espagne. Le voyage de la princesse de Wolfenbüttel et de Charles de Lorraine, évêque d’Olmütz et d’Osnabrück en 1708. *Revue historique de la Lorraine* [Nancy] 3e série 1/74 (1930), 38–63. és *Giovanni Liva*: Il viaggio della regina: Elisabetta Cristina di Brunswick da Vienna a Barcellona (1708). *Annuario dell’Archivio di Stato di Milano* (2014), 71–91.